

CONSTITUȚIA REPUBLICII ITALIENE, RAPORTURILE ÎNTRE STAT ȘI BISERICĂ ȘI DREPTUL LA LIBERTATEA DE RELIGIE

Conf. univ. dr. Cătălina MITITELU

*Universitatea Ovidius din Constanța
ovidiumis@yahoo.co.uk*

ABSTRACT: Constitution of the Italian Republic. Relations between the State and the Church and the right to freedom of Religion.

From the text of this study - which is in the field of constitutional law - the reader can see that both the relations between the State and the Church were regulated by the Constitution of the Italian Republic in accordance with the provisions of the Lateran Pacts. In 1948, when this Constitution was promulgated, the legislator also took into account - with regard to the right to freedom of religion - the following provisions of principle set out in the texts of the main international and European Union legal instruments (cf. Art. 19 Constitution of the Italian Republic).

However, in order to understand the reality in Italy regarding relations between the State and the Church and the right to freedom of religion, it should be borne in mind that there are two types of regulations in this country, some of which are regulated by the texts of the Lateran Pacts and the Constitution, and others based solely on the constitutional text and special laws.

The first regulations concern only the Catholic Church, which according to the constitutional text is independent and sovereign in its own field (cf. Art. 7 Constitution of the Italian Republic). The second type of regulations concern only the other religious denominations, which enjoy the same freedom before the law, but whose relations with the State are regulated only on the basis of the constitutional text and special laws, the latter being the result of agreements between the Italian State and their representatives (cf. Art. 8 Constitution of the Italian Republic).

Keywords: *religious denominations, legal instruments, freedom of religion, the constitutional text*

Preambul

Dreptul la libertatea de religie¹ este prevăzut în textul constituțional al tuturor statelor, dar modul în care acest drept a fost perceput, exprimat și garantat a creat raporturi diferite între Stat și Biserică (Culte religioase), ca de exemplu:

- a) State în care Biserica este considerată „independentă” și „suverană” (Italia);
- b) State care au regim concordatar, adică „Concordate” sau „Acorduri” cu Vaticanul (Portugalia, Spania, Polonia etc.);
- c) State în care unele Biserici sau Culte au poziții privilegiate, uneori chiar dominante, în viața societății, ca de exemplu Bisericele sau Cultele din Țările nordice (Suedia, Norvegia, Danemarca);
- d) State care duc o politică de neutralitate față de Cultele religioase (Republica Moldova, România etc.);
- e) State în care Cultele religioase sunt autonome față de Stat, dar „se bucură de sprijinul acestuia” (Art. 29 al. 5 din Constituția României);
- f) State în care Biserica sau Cultele sunt separate de Stat (Franța etc.);
- g) State în care libertatea de credință precedă libertatea de conștiință, și în care este respectat dreptul la obiecția de conștiință, astfel încât nimeni nu poate fi constrâns împotriva conștiinței sale la serviciul militar (Art. 4 din Constituția Germaniei).

Unele dintre aceste principii și realități le găsim și în Constituția Republicii italiene, a cărei obârșie urcă la celebrele Constituții imperiale din epoca Republicii romane.

1 C. Mititelu, „About the Right to the Freedom of Religion”, in vol. *Rethinking Social Action. Core Values*, coord. A. Sandu et al., Medimond, Bologna, 2015, pp. 833-838; N. V. Dură, „Dreptul la libertatea de Religie. De la Edictul împăratului Cyrus al II-lea (cel Mare), prima „Cartă a drepturilor omului”, până la „Tratatul instituind o Constituție pentru Europa””, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, vol. 10, nr. 2, 2022, pp. 35-72; I. G. Rotaru, „Freedom of religion and conscience in the view of Jesus Christ”, în *Libertatea religioasă – mereu în actualitate*, N. Burcea, I.G. Rotaru, S. Bâlc (coord.), București, Editura Universitară, 2012, pp. 170-180.

I. De la „Sacrae Constitutiones” ale împăraților romani la Constituția Republicii italiene

Juristul italian Massimo Drago consideră că „una dintre primele Constituții a fost cea engleză, din anul 1215, adică Manga Charta Libertatum. Aceasta a prevăzut garanția tuturor oamenilor de a nu fi întemnițați fără un proces corespunzător (Habeas corpus); ...”, și că primele „Constituții moderne sunt cea americană din 1787 și cea franceză din 1789”²

Totuși, pe pământul Italiei de astăzi au fost promulgate – cu vreo 2000 de ani în urmă – acele „Sacrae Constitutiones” ale împăraților romani, iar împărații romano-bizantini și cei bizantini ne-au lăsat legi fundamentale care au purtat titlul de „Constitutiones” sau „Sacrae Constitutiones”. Această realitate este atestată de Edictele și Constituțiile imperiale promulgate în epoca romano-bizantină (sec. IV-VI) și în cea bizantină.

Din perioada romană, un astfel de Edict a fost cel de la Milano³ din anul 313, privind libertatea religioasă a Cultelor religioase din Imperiul roman, iar din cea romano-bizantină, Edictul împăraților Grațian, Valentinian și Teodosie din 28 februarie 380, prin care s-a dispus ca „cei care urmează această lege să fie adunați sub numele de creștini catolici (christianorum catholicorum)”⁴, adică creștini ai acelei oikoumene care urmează „învățătura Apostolilor și doctrina evanghelică”⁵.

Din epoca bizantină, Constituțiile împăratului Justinian (527-565), cunoscute sub denumirea de „Novellae”⁶, adică „Noi” Constituții, care au fost promulgate „in nomine Domini Nostri Iesu Christi”, rămân exemplificatoare în această privință.

După modelul acestor Constituții imperiale bizantine, au fost redactate și textele unor Constituții din epoca modernă, ca, de exemplu, Constituția Greciei din 1975 (cu modificările ulterioare) și Constituția Irlandei în

2 M. Drago, *La Costituzione italiana. Breve introduzione storica. Testo integrale. Commenti e approfondimenti*, Milano, Ed. Alpha Test, 2012, p. 17.

3 N. V. Dură, „Edictul de la Milan (313) și impactul lui asupra relațiilor dintre Stat și Biserică. Câteva considerații istorice, juridice și ecleziologice”, în *Mitropolia Olteniei*, nr. 5-8, 2012, pp. 28-43.

4 *Codex Theodosianus*, lb. XVI, 1, 2. A se vedea *Le Code théodosien (Livre XVI). Texte latin et trad. française de E. Magnou-Nortier, Editions du Cerf, Paris, 2002.*

5 *Codex Theodosianus*, lb. XVI, 1, 2.

6 *Iustiniani Novellae*, Latin text of Schoell and Kroll's edition, <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/Novellae.htm> (accesat 1. 09. 2023).

vigoare din anul 1922, ale căror Preambuluri încep cu cuvintele „În numele Sfintei Treimi”. În ambele Constituții se face referire și la „Domnul nostru Iisus Hristos”. De exemplu, în Constituția Greciei se prevede că „Biserica Ortodoxă a Greciei, Îl recunoaște pe Domnul nostru Iisus Hristos, drept conducător” (Art. 3 al. 1 Constituția Greciei)⁷, iar în Constituția Irlandei se menționează – că „populația Irlandei” recunoaște „în mod umil toate obligațiile pe care le avem în fața Domnului nostru Iisus Hristos, Care i-a susținut pe strămoșii noștri de-a lungul a secole întregi de încercări” (Preambul)⁸.

Această invocare a Sfintei Treimi și a întemeietorului Religiei creștine, adică a Mântuitorului nostru Iisus Hristos, este însoțită în textul Constituției Irlandei de precizarea că „toate prerogativele guvernământului, de natură legislativă, executivă și judecătorească derivă, în numele Domnului, de la popor” (Art. 6 al. 1 Constituția Irlandei), și că „Statul recunoaște că Dumnezeu cel Atotputernic trebuie omagiat printr-un cult public. Acesta trebuie să trateze numele Său cu venerație, să respecte și să cinstească religia” (Art. 44 al. 1 Constituția Irlandei).

De asemenea, în textul Constituției Irlandei se prevede că „dreptul la libera profesare și practică a religiei sunt garantate fiecărui cetățean, cu condiția respectării ordinii și moralității publice” (Art. 44, 2, 1 Constituția Irlandei).

Toate aceste prevederi, care au fost focalizate pe prezența lui „Dumnezeu”⁹ în istoria poporului irlandez și în textul Constituției sale, au determinat pe unii juriști de orientarea atee sau liberi cugetători să solicite eliminarea lor¹⁰.

În textul Constituțiilor bizantine – în care numele Sfintei Treimi și al Domnului Iisus Hristos sunt frecvent întâlnite – se menționează și diferite forme ale libertăților omului. De exemplu, Constituția din 16 mar-

7 *The Constitution of Greece*, <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/THE%20CONSTITUTION%20OF%20GREECE.pdf> (accesat 23. 09. 2023).

8 *Constituția Irlandei*, <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/01/irlanda.pdf> (accesat 21. 09. 2023).

9 D. Kenny, *God in the Irish Constitution*, <https://talkabout.iclrs.org/2020/10/31/god-in-the-irish-constitution/> (accesat 2. 09. 2023).

10 G. Whyte, „Religion and the Irish Constitution”, in *John Marshall Law Review*, 30 (1996-1997) pp. 725-735.

tie 539 ne oferă posibilitatea să constatăm că împăratul Justinian percepea libertatea ca pe o responsabilitate religios-morală, fiindcă – după propria afirmație – el urma „canoanele dumnezeiești și pe Sfinții Părinți care le-au redactat” (Novela 133 Preambul).

În spiritul constituțional bizantin, Constituția Greciei, în vigoare, face referire la „sfintele canoane apostolice și sinodale” (Art. 3 al. 1), ceea ce ne confirmă faptul că impactul unor prevederi constituționale bizantine este prezent în textele unor legi fundamentale ale Statelor din zilele noastre.

Într-o altă Constituție imperială, din 1 decembrie 535, împăratul cerea concetățenilor săi ca, întâi de toate, „să se bucure de această Constituție imperială”, și apoi le aducea la cunoștință strădaniile sale privind moralitatea și religia, prin intermediul cărora aștepta ca „Imperiul să dăinuiască” (Novela 14)¹¹.

În scopul de a garanta, aplica și proteja dreptul la religie, Justinian cerea guvernatorilor săi, „să nu îngăduie să se facă vreo fărădelege în numele Religiei” (Novela 17, cap. 11). Prin Constituția imperială promulgată la 15 iunie 551, Justinian garanta atât dreptul la libertatea de religie, Samaritenilor și co-religionarilor lor, care nu aparțineau religiei creștine, cât și dreptul de proprietate asupra bunurilor lor (Novela 130).

Unii juriști italieni consideră că în Italia încă din secolul al XIX-lea au fost alcătuite și promulgate astfel de Constituții imperiale, chiar dacă acestea nu au purtat acest titlu, ca de exemplu „Statuto albertino” (Statutul albertin) din anul 1848, care a fost edictat de „un sovrano assoluto”¹² (suveran absolut), și anume de regele Carlo Alberto di Savoia-Carignano, și care în anul 1861 avea să devină „prima Constituție” a Italiei, rămasă în vigoare „până în anul 1946”¹³.

Din anul 1946 până în anul 1948 a fost adoptat – prin intermediul unor decrete legislative – „... un regim constituțional tranzitoriu”, care a luat sfârșit odată cu „intrarea în vigoare a noii Constituții a Republicii italiene, 1 ianuarie 1948”¹⁴.

Conform prevederii textului constituțional, „orice persoană are dreptul de a-și exprima în mod liber credința religioasă sub orice formă,

11 *Iustiniani Novellae ...*

12 M. Drago, *La Costituzione Italiana ...*, p. 18.

13 *Ibidem*, p. 19.

14 *Ibidem*.

individual sau alături de alte persoane, de a o propovădui și de a-și exercita cultul, în public sau în privat, cu condiția ca acestea să nu contravină moralei publice” (Art. 19 Constituția Republicii italiene).

Este vorba de „libertatea de credință” – și nu de cea de conștiință – pe care orice om poate să o exercite și prin cultul său religios, particular sau în public, cu condiția ca ritul liturgic al Cultului său să nu contravină bunelor moravuri.

În textul Constituției italiene¹⁵ - în vigoare din 1948 - se prevede în mod expres faptul că „Republica recunoaște și garantează drepturile inviolabile ale omului, atât ca individ, cât și în formațiunile sociale în care se manifestă personalitatea sa, ...” (Art. 2).

Ca atare, Constituția Republicii italiene recunoaște aceste „drepturi inviolabile” ale omului, atât ca individ, cât și ca persoană integrată în „formațiunile sociale” (formazioni sociali).

În comentariul lor, constituționaliștii italieni precizează că aceste „formazioni sociali” sunt „familia, școala, partidele politice, sindicatele, confesiunile religioase, regiunile, provinciile, comunele, societatea, asociațiile sportive sau culturale etc.”, iar „i diritti inviolabili” (drepturile inviolabile) sunt garantate atât „individual”, cât și colectiv, adică „formațiunilor sociale”.¹⁶

Faptul că textul Constituției Republicii italiene definește pe om atât ca individ, cât și ca membru al unei colectivități sau formațiuni sociale, este o dovadă în plus că legiuitorul italian era familiarizat cu normele vechiului drept roman, care făcea distincție clară între cei care sunt „sui juris” și cei care sunt „alieni juris”.

La romani, membrii familiei (soție, copii și sclavi) erau subiecții puterii legale a lui „pater familias” (părintele sau șeful casei) (cf. *Justiniani Digestae*, lb. II, 1, 7). Toți membrii casei aveau statutul juridic de „alieni juris”, adică erau „subiecți sub o altă jurisdicție (alieni juris)” (Gaius, *Institutiones*, lb. I, 6, 1)¹⁷.

Jurisconsult roman, Gaius (sec. II), scria că, din punct de vedere al dreptului persoanelor, unele persoane sunt supuse altei jurisdicții (alieni

15 A se vedea *Constituția Republicii italiene*, trad. A. Popescu, București, Editura All Beck, 1984.

16 M. Drago, *La Costituzione Italiana...*, p. 31.

17 Apud *Justiniani Digestae*, lb. I, 6, 1, <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/digest.htm> (accesat 11. 09. 2023).

juris). Aceste persoane care se află „în puterea altei persoane”, și anume a „stăpânului lor”, erau „servi” (sclavi), așa cum prevăzuse dreptul ginților (jus gentium) (Gaius, *Institutiones*, lb. I, 6, 1)¹⁸, și care, după afirmați lui Gaius, „în prezent”, adică în vremea sa, „nici unui om care se afla sub legea romană nu îi era permis să-și trateze sclavii cu o severitate excesivă” (Gaius, *Institutiones*, lb. I, 6, 2).

Deci, pentru Gaius, sclavul nu era doar un individ, ci și o persoană. De altfel, în latina clasică, prin substantivul „individuum/i” se înțelegea noțiunea de atom (Cicero), iar adjectivul „individuus” (indivizibil) era folosit cu sensul de „corpora individua” (corpuri indivizibile) adică atomi¹⁹.

Referitor la starea juridică a persoanelor, Gaius scria că „unele persoane sunt în plenitudinea drepturilor (sui juris), altele sunt supuse dreptului altuia (alieni jure)” (Gaius, *Institutiones*, lb. I, 48), și că „printre acele persoane care sunt supuse dreptului altuia, unele se află sub potestas, altele sub manus, iar altele în mancipium” (Gaius, *Institutiones*, lb. I, 48).

Conform dreptului ginților, cei care se aflau sub „aliena potestas” (putere străină) erau sclavii, și se aflau sub puterea stăpânilor lor. Persoanele „în mancipium” erau persoanele aflate în proprietatea provizorie a cuiva.

În Noul drept roman (dreptul bizantin), - care este un drept eminemente creștin, deoarece textul legislației bizantine a fost scris „in nomine Domini Nostri Iesu Christi” (în numele Domnului nostru Iisus Hristos)²⁰ - se face referire la „jus personarum” (dreptul persoanelor), adică al „tuturor oamenilor” (omnes homines), fie ei „liberi aut servi” (liberi sau sclavi) (*Justiniani Institutiones*, lb. I, 3).

Juriștii împăratului Justinian au ținut să reafirme cele spuse de Gaius despre dreptul persoanelor și atunci când au scris că „toți oamenii sunt liberi sau sclavi” (*Justiniani Institutiones*, lb. I, III), că „potrivit dreptului natural (iure naturali), toți oamenii se nasc liberi (omnes homines liberi nasceretur)” (*Justiniani Institutiones*, lb. I, IV), și că „libertatea este un bun de neprețuit” (libertas inaestimabilis est) (*Justiniani Institutiones*, lb. II, VII, 7).

18 Vezi Gai, *Institutiones (Instituțiunile)*, trad. A. Popescu, București, Editura Academiei RSR, 1982.

19 G. Guțu, *Dicționar latin-român*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 606.

20 Cu această dedicație au fost publicate toate cele 4 opere juridice ale împăratului Justinian care fac parte din „Corpus Juris Civilis” (Codex, Digeste, Instituțiile și Novele).

Încă din epoca clasică a dreptului roman, persoanele erau împărțite în patru categorii și anume: a) „personae alieno jure subiectae”, adică persoane supuse dreptului alteia (Gaius, *Institutiones*, lb. I, 48, 141; lb. III, 104); b) „incertae personae” (persoane neidentificate) (Gaius, *Institutiones*, lb. II, 238-240, 242); c) „personae servorum” (persoane aflate în sclavie) (Gaius, *Institutiones*, lb. I, 123) și d) „personae sui juris” (persoane independente) (Gaius, *Institutiones*, lb. I, 48, 50, 99, 127, 129, 134, 135, 138, 142; lb. II, 147; lb. IV, 77, 78).

În Constituția Republicii italiene se face referire la libertatea fiecărui „om”, la „libertatea personală” (Art. 13) și la libertatea fiecărui „cetățean” (Art. 16-18). Totodată, se menționează și „rapporti civili” (raporturile civile) (Art. 13), care privesc atât „drepturile civile” ale omului (cf. Art. 13 Constituția Republicii italiene), cât și drepturile civile ale cetățeanului (del cittadino) (cf. Art. 16-18 Constituția Republicii italiene), din care decurg cele trei libertăți fundamentale ale acestora, și anume „la libertà personale” (libertatea personală), „libertà di associazione” (libertatea de asociere) și „la libertà di pensiero”²¹ (libertatea de gândire).

II. Prevederi ale Constituției Republicii italiene privind raporturile între Stat și Biserică și dreptul la libertatea de Religie

În textul Constituției italiene au fost reglementate atât raporturile între Stat și Biserică, cât și dreptul la libertate de Religie în articolele 7, 8, 19 și 20, cu precizarea că „ordinea juridică italiană (l'ordinamento giuridico italiano) respectă normele de drept internațional general recunoscute” (Art. 10 Constituția Republicii italiene), și care fac referire la ambele realități.

În conformitate cu prevederile articolului 7 din Constituția Republicii italiene, „Statul și Biserica catolică sunt, fiecare în domeniul său, independente și suverane”. Așadar, în temeiul dispozițiilor de principiu enunțate în textul acestui Articol constituțional, primele două instituții ale Italiei sunt Statul și Biserica catolică, care – din punct de vedere juridic – sunt independente și suverane.

În consecință, în Italia, Biserica catolică, care se bucură de un statut juridic unic, nu este o Religie de stat.

21 M. Drago, *La Costituzione Italiana...*, p. 47.

Întrucât cele două instituții de bază ale societății italiene sunt independente și suverane în domeniul lor de activitate, se poate deci vorbi despre o separație de domenii, nu și de o separație a Statului de Biserică, fiindcă ambele lucrează „ad utilitatem publicum”, adică pentru binele obștesc al societății italiene, așa cum este cazul în majoritatea Statelor din continentul nostru, inclusiv în România, chiar dacă în textul Legii nr. 489 din 2006 s-a prevăzut că „Statul este neutru față de orice credință religioasă” (Art. 5 al. 1 Legea nr. 489 / 2006)²².

În comentariul lor, constituționaliștii italieni precizează că „... Statul italian este laic și nu acordă privilegii niciunei confesiuni religioase și oferă cetățenilor (săi) cea mai deplină libertate de cult (la pui completa libertă di culto)”, dar recunosc faptul că, Pactul de la Lateran (1929) a ținut seama de rolul “cultural” și “istoric” al Bisericii catolice pentru națiunea și statul italian, iar Statul la rândul său a recunoscut „independența și suveranitatea Statului Cetate Vatican”, și, în consecință, „... Religia catolică este aceea căreia Statul îi asigură un acord financiar”²³.

În Constituția Republicii italiene se prevede atât dreptul la libertatea religioasă individuală (cf. Art. 19), cât și dreptul la libertatea Cultelor religioase (cf. Art. 8), adică al tuturor Cultelor religioase recunoscute de statul italian. Cultul catolic are un statut privilegiat datorat aportului său adus – de-a lungul secolelor – la fasonarea și afirmarea identității națiunii italiene și a culturii și spiritualității poporului italian.

De un astfel de statut, datorat aportului ei la formarea și afirmarea identității etnice, culturale și spirituale a poporului român, s-a bucurat de-a lungul secolelor și Biserica neamului românesc, adică Biserica Ortodoxă Română, ale cărei contribuții s-au evidențiat și în procesul realizării actului istoric al „Marii Unirii”²⁴.

22 Lege nr. 489 din 28 decembrie 2006 privind libertatea religioasă și regimul general al cultelor, https://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act?ida=69324 (accesată 21.08.2023).

23 M. Drago, *La Costituzione Italiana...*, pp. 37-38.

24 N. V. Dură, C. Mititelu, „Aportul Bisericii Ortodoxe Române la înfăptuirea “Marii Uniri” de la 1918”, în vol. *Unitate și dăinuire. Centenar România Mare 1918-2018*, Ed. Montefano, Italia, 2019, pp. 317-334; N. V. Dură, „Andrei Șaguna († 1873) și Alexei Mateevici († 1917), precursori ai „Marii Uniri” de la 1918”, în vol. *Biserica Ortodoxă Română și Marea Unire de la 1918. Contribuția Teologiei arădene*, coord. C. Ioja et al., Craiova, Editura Universitaria, 2019, pp. 172-179.

Conform Legii nr. 489 din 2006²⁵, adică Legea cultelor religioase din România, „Statul român recunoaște rolul important al Bisericii Ortodoxe Române și al celorlalte biserici și culte recunoscute în istoria națională a României și în viața societății românești” (Art. 7 al. 2 Legea nr. 489/2006), adică inclusiv a unor culte apărute în ultimele secole sau decenii. Și, totuși, legiuitorul român nu a recunoscut Bisericii neamului românesc un regim aparte, ca, de exemplu cel din Italia, în care Constituția confirmă pe seama Bisericii catolice statutul juridic de unică Biserică națională.

Acest regim privilegiat pe seama unor Culte religioase a stat și la baza relațiilor sau raporturilor juridice între Stat și Cultele religioase încă din primul mileniu²⁶, fiind de altfel un lucru obișnuit în epoca dreptului roman²⁷. În perioada dreptului bizantin²⁸ a fost însă consacrat regimul de colaborare a Statului bizantin, creștin, cu Biserica Ortodoxă, două instituții de bază ale societății medievale pentru „bunăstarea societății” (ad utilitatem publicum).

Acest tip nou de relații de colaborare între Stat și Biserică – stabilit în Imperiul bizantin – a fost și este încă prevăzut atât în legislația națională a unor state, cât și în cea internațională²⁹.

Constituționaliștii italieni, care nu împărtășesc valorile umanist-creștine, admit că „... creștinismul catolic este parte integrantă în cultura italiană”, dar deploră faptul că „statutul” Bisericii romano-catolice nu

25 N. V. Dură, „The Law no. 489/2006 on Religious Freedom and General Regime of Religious Cults in Romania”, în *Dionysiana*, II (2008), nr. 1, pp. 37-54; C. Mititelu, „Legea nr. 489/2006 și relațiile dintre Stat și Biserică”, în vol. *The 1th Global Conference on RO-RUS-NIPPONICA*, vol. I, Craiova, Editura Universitaria, 2010, pp. 36-43; I. G. Rotaru, „Religious liberty – a natural human right”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, vol. 2, nr. 1, 2015, pp. 595-608.

26 N. V. Dură, *Le Régime de la synodalité selon la législation canonique, conciliaire, oecuménique, du Ier millénaire*, București, Editura Ametist 92, 1999, pp. 370-382; pp. 673-806.

27 N. V. Dură, C. Mititelu, „The State and the Church in IV-VI Centuries. The Roman Emperor and the Christian Religion”, în vol. *Conference on Political Sciences, Law, Finance, Economics & Tourism*, vol. I, 2014, Albena, Bulgaria, pp. 923-930.

28 C. Mititelu, „The legislation of emperor Justinian (527-565) and its reception in the Carpathian-Danubian-Pontic space”, în *Analecta Cracoviensia*, 48 (2016), pp. 383-397.

29 N. V. Dură, „The Relationships between the State and the Church and their Legal Regime. Rules of International and National Law”, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, vol. 12, no. 4, 2018, pp. 192-201.

este în deplină consonanță cu prevederile „sistemului juridic italian” (con l'ordinamento juridico italian)³⁰.

Deși în articolul 7 – din Constituția italiană – s-a prevăzut în mod expres faptul că „Statul și Biserica catolică sunt, fiecare în domeniul său, independente și suverane”, că „raporturile lor sunt reglementate de către Pactele de la Lateran”, și că „modificările Pactelor, acceptate de ambele părți, nu necesită proceduri de revizuire constituțională”, totuși, demersurile întreprinse de agnostici, liberi cugetători, atei etc. au făcut ca textul acestui articol să fie modificat în anul 1984, și ratificat prin Legea nr. 1 din 25 martie 1985, prin care a rezultat de fapt un nou „Acordo” (Acord) sau un “Nuovo Concordato”³¹ (Concordat Nou) între Statul italian și Biserica catolică.

Prin acest „Nou Concordat” a fost reafirmată și dispoziția de principiu enunțată de textul Constituției italiene, conform căreia „... toate confesiunile religioase au aceeași libertate în fața legii”, iar „raporturile lor cu Statul sunt reglementate de lege ...” (Art. 8 Constituția Republicii italiene).

În temeiul prevederilor acestui „Nou Concordat”, Biserica romano-catolică a rămas însă cu același regim juridic prevăzut de Pactul de la Lateran din anul 1929 și de articolul 7 al Constituției italiene și după modificările și revizuirea textului respectivului Acord bilateral între Statul italian și Biserica romano-catolică din anul 1984/1985.

Într-adevăr, în textul Constituției Republicii italiene, în vigoare, în articolul 8 se prevede că doar „Confesiunile religioase diferite de cea catolică au dreptul de a se organiza conform Statutelor proprii, cu condiția că acestea să nu contravină legislației italiene” (Art. 8), deoarece, în cazul Bisericii catolice, aceasta are dreptul de a se organiza conform prevederilor Acordului (Pactului) între Statul italian și această Confesiune creștină din anul 1929.

Aceste prevederi constituționale, rezultat al înțelegerilor la care ajunseseră reprezentanții celor două instituții, „Statul și Biserica catolică”, „fiecare în domeniul său independente și suverane” (Art. 7 Constituția Republicii italiene), au confirmat statutul de independență al Bisericii catolice față de Statul italian, în timp ce celorlalte Culte religioase li s-a recunoscut doar statutul de autonomie.

30 M. Drago, *La Costituzione Italiana...*, p. 39.

31 *Ibidem*, p. 38.

În cazul Bisericii romano-catolice din Italia, al cărei Întâistător este și Șeful Statului Vatican, nu este vorba de o „autonomie” a acesteia, ci de o „independență”.

În România, „cultele religioase sunt autonome față de stat” (Art. 29 al. 5 Legea nr. 489/2006), și sunt „libere” să se organizeze „potrivit statutelor proprii”, dar „în condițiile legii” (Art. 29 al. 3 Legea nr. 489/2006). Regimul juridic al autonomiei lor față de Statul român se exprimă prin „respectarea prevederilor legale” și a organizării lor „în conformitate cu propriile statute sau coduri canonice” (Art. 8 al. 3 Legea nr. 489/2006).

În Legea cultelor religioase din România – în care se face referire la „libertatea”³² și „autonomia” Cultelor religioase – se prevede că în țara noastră „nu există religie de stat; statul este neutru față de orice credință religioasă sau ideologie atee” (Art. 9 al. 1 Legea nr. 489/2006).

Prin faptul că Statul român este neutru față de orice credință religioasă, și față de orice ideologie atee, acesta a putut adopta nu numai o politică de neutralitate față de cele două realități românești, credința religioasă și ideologia atee, ci, evident, și una de recunoaștere a statutului juridic al unei ideologii atee egale cu cel al unei credințe religioase mărturisită de poporul român de două milenii, sau a unor Culte religioase recunoscut de Stat.

Referitor la „raporturile” Statului italian cu celelalte Culte religioase – denumite în textul Constituției italiene „Confesiuni religioase” - în textul constituțional se prevede că acestea „... sunt reglementate de lege, pe baza unor înțelegeri cu reprezentanții respectivi” (Art. 8 Constituția Republicii italiene), adică de Constituție, Legea Cultelor, Legea nr. 121 din 1985 etc., care au statuat raporturile între Statul italian și celelalte Confesiuni religioase.

În urma modificărilor intervenite în textul Concordatului între Biserica catolică și Statul italian din 18 februarie 1984, consfințite și de Legea nr. 121 din 25 martie 1985, a fost însă abolit „principiul religiei de Stat”, de care s-a bucurat de fapt Biserica romano-catolică. Și, pe cale de consecință, din anul 1985, această Biserică și-a pierdut statutul juridic de religie de Stat, dar nu și statutul ei de independență și suveranitate față de Statul

32 N. V. Dură, „Rules of national and international law prohibiting all forms of discrimination based on religion or religious belief”, in *Annales Canonici*, 12 (2016), pp. 45-64; N. V. Dură, „The Right to Religion: Some Considerations of the Principal International and European Juridical Instruments”, in *Religion and Equality. Law in conflict*, ed. by W. C. Durham Jr., D. Thayer, Routledge, UK, 2016, pp. 15-24.

italian, și, implicit, nici vechile ei privilegii recunoscute de-a lungul timpului, unele dintre acestea fiind confirmate și de ultimele Acorduri (Pacte) cu Statul italian.

Cazurile Bisericii romano-catolice și al celorlalte Confesiuni din Italia nu sunt însă singulare în Europa, deoarece prin procesul de constituționalizare al Statelor membre ale Uniunii europene³³ s-a încercat instrumentarea unei politici unitare în privința relațiilor Stat și Culte, dar, cu toate acestea, sunt încă Biserici naționale care se bucură - în virtutea istoricității și a contribuției lor la formarea identității naționale și culturale a poporului lor - și de astfel de privilegii.³⁴

Prin Decizia nr. 203 din 1989, Curtea constituțională italiană recunoștea „... că laicitatea este principiul suprem al Statului”³⁵, dar nu și faptul că Statul și Biserica sunt despărțite, ci doar că în politica sa față de Cultele religioase recunoscute, Statul italian trebuie să aibă un tratament egal și o poziție neutră față de acestea.

Deși în conformitate cu deciziile Curții Constituționale laicitatea³⁶ este „principiul suprem” al Statului italian, totuși, Statul și Biserica nu sunt despărțite, ca de exemplu în alte state europene, ci Statul italian are vis-à-vis de Culte o poziție neutră, dar un regim egal de tratament, fiindcă în cadrul altor state nicio confesiune nu are „caracter statal”. Și cu toate acestea, în astfel de state „puterile publice” țin seama „de credințele religioase” ale societății lor și întrețin „relații de cooperare” cu toate „confesiunile” (cf. Art. 16 al. 3 Constituția Spaniei)³⁷.

33 C. Mititelu, „Europe and the Constitutionalization Process of EU Member States”, in *“Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series*, vol. XIII, Issue 2, 2013, pp. 122-127.

34 În privința acestor Biserici naționale și a privilegiilor lor, a se vedea N. V. Dură, „Statele Uniunii Europene și cultele religioase”, în *Ortodoxia*, I s.n., nr. 2, 2009, pp. 49-72.

35 M. Drago, *La Costituzione Italiana...*, p. 38.

36 Despre Religie și laicitate a se vedea N. V. Dură, „About the Freedom of Religion and the Laicity. Some Considerations on the Juridical and Philosophical Doctrine”, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, vol. 13, no. 4, 2019, pp. 156-164; N. V. Dură, „Valorile religioase și „moștenirea culturală, religioasă și umanistă a Europei”. „Laicitate” și „libertate religioasă””, în vol. *Modernitate, postmodernitate și religie*, Iași, Editura Vasiliana, 98, 2005, pp. 19-35.

37 *Constituția Regatului Spaniei*, <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/01/spania.pdf> (accesată 29.08. 2023).

Din textul articolului 7 din Constituția Italiei se poate constata că nu este vorba despre un tratament egal între cultele religioase, adică între Biserica catolică și celelalte Confesiuni, ci doar de dreptul garantat de Stat oricărui cetățean de aș mărturisi public propria credință religioasă în orice formă (individuală sau colectivă), așa cum prevede și legislația internațională³⁸.

Într-adevăr, în conformitate cu prevederile articolului 19 din Constituția Republicii italiene, „... toți (cetățenii, n.n.) au dreptul de a profesa liber propria credință religioasă sub orice formă, individuală sau colectivă, să facă propagandă pentru credința sa și să exercite cultul său în particular sau în public, cu condiția ca să nu fie ritualuri care contravin bunelor moravuri” (Art. 19).

Este deci garantat dreptul la libertatea de religie³⁹ tuturor cetățenilor italieni, atât individual, cât și colectiv. Acest principiu este enunțat atât de principalele instrumente ale dreptului internațional⁴⁰, ca de exemplu Declarația Universală a Drepturilor Omului⁴¹, cele două Pacte internaționale promulgate de O.N.U. din anul 1966⁴² etc., cât și de principalele instrumente ale U.E. privind drepturile și libertățile omului⁴³, precum Con-

38 N. V. Dură, „Despre ”Credința religioasă” și dreptul ei de manifestare în spațiul public. De la ”mărturia Conștiinței” și a ”Tradiției constituționale” la textele legislației internaționale și naționale”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, vol. 9, nr. 2, 2021, pp. 29-69.

39 N. V. Dură, „Dreptul la libertatea de Religie, „fons” și „fundamentum” al celorlalte libertăți ale omului”, în *Legea și viața*, nr. 12, 2014, pp. 7-12.

40 N. V. Dură, „Principalele organisme și organizații internaționale cu preocupări și atribuții în domeniul promovării și asigurării protecției juridice a drepturilor omului”, în *Dionysiana*, I (2007), no. 1, pp. 18-25; F. Brașoveanu, „International protection of human rights”, în *”Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series*, vol. XII, Issue 2 (2012), pp. 135-137; F. Brașoveanu, „Freedom of expression principle”, în *”Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series*, vol. XII, Issue 2, 2012, pp. 138-140.

41 N. V. Dură, „The Universal Declaration of Human Rights”, in *EIRP Proceedings Vol. 10*, Danubius University Press, Galati, 2015, pp. 240-247.

42 N. V. Dură, „General Principles of European Union Legislation Regarding the Juridical Protection of the Human Rights”, in *Journal of Danubius Studies and Research*, vol. III, nr. 2 (2013), pp. 7-14.

43 N. V. Dură, „Drepturile și libertățile fundamentale ale omului și protecția lor juridică. Dreptul la religie și libertatea religioasă”, în *Analele Universității Ovidius. Seria: Drept și Științe Administrative*, nr. 3, 2005, pp. 5-33; N. V. Dură, „Drepturile și libertățile omului în gândirea juridică europeană. De la „Justiniani Institutiones” la „Tratatul

venția europeană a drepturilor omului⁴⁴, Tratatul de la Roma⁴⁵, Tratatul de la Nisa⁴⁶ etc.

Juristul italian Massimo Drago considera că „... obiectul acestui articol este libertatea de asociere (libertà di associazione)⁴⁷, care, în conformitate cu prevederile articolului 2 din Constituția italiană, „... se pot constitui asociații în orice scop”, și anume „politic, economic, religios, cultural, sportiv etc.”, dar că „... multe alte norme ale Constituției se referă la asociații particulare”, ca, de exemplu, „familia, școala, confesiunile religioase, partide politice, sindicatele.”⁴⁸

Cu alte cuvinte, Confesiunile religioase sunt asimilate unor asociații private, și fac deci parte din dreptul privat.

În articolul 20 din Constituția Republicii italiene se prevede că atât „... caracterul ecleziastic (il carattere ecclesiastico), cât și „scopul religios” (il fine di religione) sau de cult (di culto) al unei asociații (d’una associazione) sau al unei instituții (istituzione), nu pot constitui cauza unei limitări legislative speciale, nici al unor impozitări fiscale speciale pentru constituire, capacitate juridică, și orice altă formă de activitate” (Art. 20 Constituția Republicii italiene).

În comentariul lor constituționaliștii italieni recunosc că „articolul este destul de clar. Este interzisă orice formă de discriminare, inclusiv fisca-

instituind o Constituție pentru Europa”, în *Analele Universității Ovidius. Seria: Drept și Științe Administrative*, nr. 1, 2006, pp. 129-151; N. V. Dură, „The European juridical thinking, concerning the human rights, expressed along the centuries”, în *Acta Universitatis Danubius. Juridica*, nr. 2/2010 (VII), pp. 153-192; F. Brașoveanu, „Considerations regarding the protection of human rights at european level”, în *Analele Universității “Constantin Brâncuși” din Târgu Jiu, Seria Științe Juridice*, nr. 3, 2015, pp. 27-34.

44 C. Mititelu, „The European Convention on Human Rights”, în *10th Edition of International Conference The European Integration – Realities and Perspectives*, Danubius University Press, Galati, 2015, pp. 243-252.

45 N. V. Dură, „Rights”, „Freedoms” and „Principles” Set out in the Charter of Fundamental Rights of the EU”, în *Journal of Danubius Studies and Research*, vol. VI, nr. 2 (2016), pp. 166-175.

46 N. V. Dură, C. Mititelu, „The Treaty of Nice, European Union Charter of Fundamental Rights”, în *8th Edition of International Conference The European Integration – Realities and Perspectives Proceedings*, Danubius University Press, Galati, 2013, pp. 123-129.

47 M. Drago, *La Costituzione Italiana...*, p. 52.

48 *Ibidem*, p. 53.

lă, în detrimentul unei asociații sau instituții cu scop religios sau de cult”⁴⁹ (cf. Art. 20 Constituția Republicii italiene).

Prin urmare, din punct de vedere fiscal a fost interzisă orice formă de discriminare între Confesiunile religioase din Italia, fără însă ca prin aceste măsuri de natură fiscală să se fi putut schimba ceva din prevederile articolului 7 din Constituția Republicii italiene privind raporturile între Statul italian și Biserica catolică.

Concluzii

Din examinarea hermeneutică a textului unor Articole din Constituția Republicii italiene, privind dreptul la libertatea de religie, și, implicit, regimul legal al Cultelor religioase din Statul italian, s-a putut constata că formele de manifestare ale dreptului la libertatea de religie sunt afirmate în deplină conformitate cu dispozițiile de principiu enunțate atât în textul principalelor instrumente internaționale (ca, de exemplu, Declarația universală a drepturilor omului (New York, 1948)) și ale Uniunii Europene (de exemplu, Convenția europeană a drepturilor omului (Roma 1950)).

În ceea ce privește regimul juridic al Cultelor religioase din Statul italian, s-a putut constata că textul constituțional italian asigură tuturor libertatea de manifestare, dar nu și un tratament egal, deoarece numai Bisericii catolice i se recunoaște statutul juridic de „independență” și „suveranitate” față de Stat, ceea ce aduce după sine recunoașterea unor vechi privilegii pe seama acesteia, determinate desigur atât de vechimea apostolicității⁵⁰ Bisericii catolice, cât și de contribuția sa istorică adusă poporului italian, de aici decurgând și raporturile speciale între Statul italian și Biserica catolică, al cărei prim „Sedes episcopalis” se află la Vatican.

În textul Constituției italiene nu s-a mai făcut referire la dreptul persoanelor, ci la cele ale „cetățeanului”, în timp ce, pentru dreptul roman și jurisprudența lui, ființa umană a fost definită prin trei noțiuni, și anume aceea de „persona/ae” (persoană), de „civis/es” (cetățean) și de „individuus”

49 *Ibidem*, p. 54.

50 N. V. Dură, „The „Petrine primacy”: the role of the Bishop of Rome according to the canonical legislation of the ecumenical councils of the first millennium, an ecclesiological-canonical evaluation”, în *The Petrine ministry: Catholics and Orthodox in dialogue: academic symposium held at the Pontifical Council for Promoting Christian Unity*, ed. Walter Kasper, New York, Newman Press, 2006, pp. 164-184.

(individ), ceea ce exprimă de fapt și o relaționare a ființei umane cu Divinitatea, relaționare care datorită procesului de laicizare și desacralizare a produs acel divorț între „sacru” și „profan”⁵¹, care în zilele noastre nu pare a avea o șansă imediată de o reconciliere, chiar dacă mai sunt state, ca de exemplu, Grecia și Irlanda, în care invocarea lui Dumnezeu și menționarea numelui Său în textul constituțional este încă un lucru firesc.

Bibliografie

- BRAȘOVEANU, F., „Considerations regarding the protection of human rights at european level”, în *Analele Universității “Constantin Brâncuși” din Târgu Jiu, Seria Științe Juridice*, 3 (2015), pp. 27-34.
- BRAȘOVEANU, F., „Freedom of expression principle”, în *“Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series*, XII, 2 (2012), pp. 138-140.
- BRAȘOVEANU, F., „International protection of human rights”, în *“Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series*, XII, 2 (2012), pp. 135-137.
- DRAGO, M., *La Costituzione italiana. Breve introduzione storica. Testo integrale. Commenti e approfondimenti*, Milano, Ed. Alpha Test, 2012.
- DURĂ, N. V., „About the Freedom of Religion and the Laicity. Some Considerations on the Juridical and Philosophical Doctrine”, în *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 13, 4 (2019), pp. 156-164.
- DURĂ, N. V., „Andrei Șaguna († 1873) și Alexei Mateevici († 1917), precursori ai „Marii Uniri” de la 1918”, în vol. *Biserica Ortodoxă Română și Marea Unire de la 1918. Contribuția Teologiei arădene*, coord. C. Ioja et all., Craiova, Editura Universitaria, 2019, pp. 172-179.
- DURĂ, N. V., „Despre “Credința religioasă” și dreptul ei de manifestare în spațiul public. De la “mărturia Conștiinței” și a “Tradiției constituționale” la textele legislației internaționale și naționale”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, 9, 2 (2021), pp. 29-69.
- DURĂ, N. V., „Dreptul la libertatea de Religie, „fons” și „fundamentum” al celorlalte libertăți ale omului”, în *Legea și viața*, 12 (2014), pp. 7-12.
- DURĂ, N. V., „Dreptul la libertatea de Religie. De la Edictul împăratului Cyrus al II-lea (cel Mare), prima „Cartă a drepturilor omului”, până la „Tratatul instituind o Constituție pentru Europa””, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, 10, 2 (2022), pp. 35-72.

51 M. Eliade, *Sacrul și profanul*, București, Editura Humanitas, 1995.

- DURĂ, N. V., „Drepturile și libertățile fundamentale ale omului și protecția lor juridică. Dreptul la religie și libertatea religioasă”, în *Analele Universității Ovidius*. Seria: *Drept și Științe Administrative*, 3 (2005), pp. 5-33.
- DURĂ, N. V., „Drepturile și libertățile omului în gândirea juridică europeană. De la „Justiniani Institutiones” la „Tratatul instituind o Constituție pentru Europa””, în *Analele Universității Ovidius*. Seria: *Drept și Științe Administrative*, 1 (2006), pp. 129-151.
- DURĂ, N. V., „Edictul de la Milan (313) și impactul lui asupra relațiilor dintre Stat și Biserică. Câteva considerații istorice, juridice și ecleziologice”, în *Mitropolia Olteniei*, 5-8 (2012), pp. 28-43.
- DURĂ, N. V., „General Principles of European Union Legislation Regarding the Juridical Protection of the Human Rights”, in *Journal of Danubius Studies and Research*, III, 2 (2013), pp. 7-14.
- DURĂ, N. V., „Principalele organisme și organizații internaționale cu preocupări și atribuții în domeniul promovării și asigurării protecției juridice a drepturilor omului”, în *Dionysiana*, I, 1 (2007), pp. 18-25.
- DURĂ, N. V., „Rights”, „Freedoms” and „Principles” Set out in the Charter of Fundamental Rights of the EU”, în *Journal of Danubius Studies and Research*, VI, 2 (2016), pp. 166-175.
- DURĂ, N. V., „Rules of national and international law prohibiting all forms of discrimination based on religion or religious belief”, in *Annales Canonici*, 12 (2016), pp. 45-64.
- DURĂ, N. V., „The „Petrine primacy”: the role of the Bishop of Rome according to the canonical legislation of the ecumenical councils of the first millennium, an ecclesiological-canonical evaluation”, în *The Petrine ministry: Catholics and Orthodox in dialogue: academic symposium held at the Pontifical Council for Promoting Christian Unity*, ed. Walter Kasper, New York, Newman Press, 2006, pp. 164-184.
- DURĂ, N. V., „The European juridical thinking, concerning the human rights, expressed along the centuries”, în *Acta Universitatis Danubius. Juridica*, VII, 2 (2010), pp. 153-192.
- DURĂ, N. V., „The Law no. 489/2006 on Religious Freedom and General Regime of Religious Cults in Romania”, în *Dionysiana*, II, 1 (2008), pp. 37-54.
- DURĂ, N. V., „The Relationships between the State and the Church and their Legal Regime. Rules of International and National Law”, in *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 12, 4 (2018), pp. 192-201.

- DURĂ, N. V., „The Right to Religion: Some Considerations of the Principal International and European Juridical Instruments”, in *Religion and Equality. Law in conflict*, ed. by W. C. Durham Jr., D. Thayer, Routledge, UK, 2016, pp. 15-24.
- DURĂ, N. V., „The Universal Declaration of Human Rights”, in *EIRP Proceedings Vol. 10*, Danubius University Press, Galati, 2015, pp. 240-247.
- DURĂ, N. V., „Valorile religio-creștine și „moștenirea culturală, religioasă și umanistă a Europei” „Laicitate” și „libertate religioasă””, în vol. *Modernitate, postmodernitate și religie*, Iași, Editura Vasiliana, 98, 2005, pp. 19-35.
- DURĂ, N. V., *Le Régime de la synodalité selon la législation canonique, conciliaire, oecuménique, du Ier millénaire*, București, Editura Ametist 92, 1999.
- DURĂ, N. V., Mititelu, C., „Aportul Bisericii Ortodoxe Române la înfăptuirea “Marii Uniri” de la 1918”, în vol. *Unitate și dăinuire. Centenar România Mare 1918-2018*, Italia, Ed. Montefano, 2019, pp. 317-334.
- DURĂ, N. V., Mititelu, C., „The State and the Church in IV-VI Centuries. The Roman Emperor and the Christian Religion”, in vol. *Conference on Political Sciences, Law, Finance, Economics & Tourism*, vol. I, 2014, Albena, Bulgaria, pp. 923-930.
- DURĂ, N. V., Mititelu, C., „The Treaty of Nice, European Union Charter of Fundamental Rights”, in *8th Edition of International Conference The European Integration – Realities and Perspectives Proceedings*, Galati, Danubius University Press, 2013, pp. 123-129.
- ELIADE, M., *Sacrul și profanul*, București, Editura Humanitas, 1995.
- GAI, *Institutiones (Instituțiunile)*, trad. A. Popescu, București, Editura Academiei RSR, 1982.
- GUȚU, G., *Dicționar latin-român*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.
- KENNY, D., *God in the Irish Constitution*, <https://talkabout.iclrs.org/2020/10/31/god-in-the-irish-constitution/> (accesat 2. 09. 2023).
- MITITELU, C., „About the Right to the Freedom of Religion”, in vol. *Rethinking Social Action. Core Values*, coord. A. Sandu et all., Medimond, Bologna, 2015, pp. 833-838.
- MITITELU, C., „Europe and the Constitutionalization Process of EU Member States”, in “Ovidius” *University Annals, Economic Sciences Series*, vol. XIII, Issue 2, 2013, pp. 122-127.

- MITITELU, C., „Legea nr. 489/2006 și relațiile dintre Stat și Biserică”, în vol. *The 1th Global Conference on RO-RUS-NIPPONICA*, vol. I, Editura Universitaria, Craiova, 2010, pp. 36-43.
- MITITELU, C., „The European Convention on Human Rights”, in *10th Edition of International Conference The European Integration – Realities and Perspectives*, Galați, Danubius University Press, 2015, pp. 243-252.
- MITITELU, C., „The legislation of emperor Justinian (527-565) and its reception in the Carpathian-Danubian-Pontic space”, in *Analecta Cracoviensia*, 48 (2016), pp. 383-397.
- ROTARU, I. G., „Freedom of religion and conscience in the view of Jesus Christ”, în *Libertatea religioasă – mereu în actualitate*, N. Burcea, I.G. Rotaru, S. Bâlc (coord.), București, Editura Universitară, 2012, pp. 170-180.
- ROTARU, I. G., „Religious liberty – a natural human right”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, 2, 1 (2015), pp. 595-608.
- WHYTE, G., „Religion and the Irish Constitution”, in *John Marshall Law Review*, 30 (1996-1997) pp. 725-735.

Instrumente juridice naționale și internaționale:

- *Constituția Irlandei*, <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/01/irlanda.pdf> (accesat 21. 09. 2023).
- *Constituția Regatului Spaniei*, <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/01/spania.pdf> (accesată 29.08. 2023).
- *Constituția Republicii italiene*, trad. A. Popescu, Ed. All Beck, București, 1984.
- *Iustiniani Novellae*, Latin text of Schoell and Kroll's edition, <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/Novellae.htm> (accesat 1. 09. 2023).
- *Iustiniani Digestae*, lb. I, 6, 1, <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/digest.htm> (accesat 11. 09. 2023).
- *Le Code théodosien (Livre XVI). Texte latin et trad. française de E. Magnou-Nortier*, Editions du Cerf, Paris, 2002.
- *Lege nr. 489 din 28 decembrie 2006 privind libertatea religioasă și regimul general al cultelor*, https://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act?id=69324 (accesată 21.08. 2023).
- *The Constitution of Greece*, <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/THE%20CONSTITUTION%20OF%20GREECE.pdf> (accesat 23. 09. 2023).